

Timothy Snyder

Kruvinos žemės

Europa tarp Hitlerio ir Stalino

Iš anglų kalbos vertė *Vitalijus Šarkovas*

Versta iš:
Timothy Snyder, *Bloodlands*
Europe between Hitler and Stalin
Basic Books, New York, 2010

Leidėjai dėkoja visiems autorinių teisių turėtojams.
Nuoširdžiai stengiamės susisiekti su visais autorių teisių
savininkais, bet ne visada sėkmingai. Atsiprašome ir kviečiame
nerastuosius autorius atsiliepti. Esame pasirengę įvykdyti visus
pagrįstus jų reikalavimus.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos
integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS)
portale *ibiblioteka.lt*.

Ši kūrinį, esantį bibliotekose, mokymo ir mokslo įstaigų
bibliotekose, muziejuose arba archyvuose, draudžiama
mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti,
viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių
tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

ISBN 978-609-01-6047-3

Copyright © 2010 by Timothy Snyder
First published in the United States by Basic Books,
a member of The Perseus Books Group.
Viršelio nuotraukos iš „Shutterstock: © Everett Collection,
ID: 249573661; © Chairat Sunthornwiphat. ID: 225279064;
© Pyty, ID: 196099394
© Vertimas į lietuvių kalbą, Vitalijus Šarkovas, 2011
© Leidykla, Alma littera, 2024

TURINYS

Pratarmė. EUROPA	7
Įvadas. HITLERIS IR STALINAS	21
1 SOVIETŲ BADMEČIAI	43
2 KLASINIS TERORAS	84
3 NACIONALINIS TERORAS	116
4 MOLOTOVO–RIBBENTROPO EUROPA	148
5 APOKALIPSĖS EKONOMIKA	187
6 GALUTINIS SPRENDIMAS	222
7 HOLOKAUSTAS IR KERŠTAS	262
8 NACIŲ MIRTIES FABRIKAI	292
9 PASIPRIEŠINIMAS IR SUDEGINIMAS	319
10 ETNINIAI VALYMAI	357
11 STALINISTŲ ANTISEMITIZMAS	385
Išvados. ŽMONIŠKUMAS	429
Skaičiai ir terminai	463
Santrauka	471
Padėka	475
Archyvai ir sutrumpinimai	479
Literatūros sąrašas	481
Išnašos	523
Rodyklė	563

PRATARMĖ • EUROPA

„Dabar gyvensime!“ – mėgdavo sakyti mažas alkanas berniukas, eidamas ramia šalikele arba per tuščius laukus. Tačiau maistas, kurį jis matydavo, buvo tik jo vaizduotės vaisius. Kviečiai buvo atimti per beširdišką rekvizavimo kampaniją, kuri pradėjo Europoje masinių žudynių erą. Buvo 1933 m., ir Josifas Stalinas sąmoningai marino badu Sovietų Ukrainą. Tas mažasis berniukas mirė, kaip ir trys milijonai kitų žmonių. „Sutiksiu ją po žeme“, – sakė vienas jaunas Sovietų Sąjungos gyventojas, kalbėdamas apie savo žmoną. Taip ir atsitiko; jis buvo sušaudytas netrukus po jos ir juodu buvo palaidoti tarp 700 000 1937–1938 m. Stalino Didžiojo teroro aukų. „Jie paklausė apie sutuoktusių žiedą, kurį aš...“ Tokiais žodžiais nutrūko lenkų karininko, 1940 m. nužudyto Sovietų Sąjungos saugumo pajėgų, dienoraštis. Jis buvo vienas iš apytiksliai 200 000 Lenkijos piliečių, kuriuos nužudė sovietai arba vokiečiai Antrojo pasaulinio karo pradžioje, kai nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga drauge okupavo jo šalį. 1941 m. pabaigoje vienuolikmetė mergaitė rusė, gyvenusi Leningrade, užbaigė savo kuklų dienoraštį tokiais žodžiais: „Liko tik Tania.“ Adolfas Hitleris apgavo Staliną, jos miestą laikė apsiautę vokiečiai, o jos šeima buvo tarp keturių milijonų Sovietų Sąjungos piliečių, kuriuos vokiečiai numarino badu. Kitą vasarą dvylikametė mergaitė Baltarusijoje rašė tėvui paskutinį laišką: „Sudie, tėti, netrukus mirsiu. Aš taip bijau, nes mažus vaikus į masinius kapus jie sumeta dar gyvus.“ Ji buvo viena iš penkių milijonų žydų, kuriuos vokiečiai nunuodijo dujomis arba sušaudė.

Pačiame Europos centre XX a. viduryje nacių ir sovietų režimai nužudė apie keturiolika milijonų žmonių. Vieta, kur žuvo visos tos aukos, kruvinos žemės, driekiasi nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, apimdamos Ukrainą, Baltarusiją ir Baltijos šalis. Nationalsocializmo ir stalinizmo įtvirtinimo laikotarpiu (1933–1938 m.), per Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kartu vykdytą Lenkijos okupaciją (1939–1941 m.), o paskui per Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karą (1941–1945 m.) šis regionas patyrė iki tol dar niekada istorijoje neregėto masto masinį smurtą. Aukos daugiausia buvo žydai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai ir Baltijos šalių gyventojai, kuriems šios žemės buvo gimtosios. Vos per dvylika metų, nuo 1933-ųjų iki 1945 m., Hitlerio ir Stalino valdymo laikais, nužudyta keturiolika milijonų žmonių. Nors jų tėvynės tuo laikotarpiu buvo tapusios mūšio laukais, visi šie žmonės buvo žudikiškos politikos, o ne karo veiksmų aukos. Antrasis pasaulinis karas buvo daugiausia gyvybių nusinešęs konfliktas istorijoje, o apie pusę kareivių, kurie žuvo jo mūšiuose visame pasaulyje, paguldė galvas kaip tik čia, tame pačiame regione, kruvinose žemėse. Bet nė vienas iš tų keturiolikos milijonų nužudytųjų nebuvo veikiančios armijos kareivis. Dauguma jų buvo moterys, vaikai ir senoliai; nė vienas iš jų neturėjo ginklo; iš daugelio buvo atimtas visas turtas, įskaitant drabužius.

Aušvicas yra labiausiai pagarsėjusi žudynių vieta kruvinose žemėse. Šiandien Aušvicas yra holokausto sinonimas, o holokaustas – šimtmečio blogio sinonimas. Tačiau žmonės, įtraukti į Aušvico darbininkų sąrašą, turėjo galimybę išgyventi: jo pavadinimą žinome iš išgyvenusiųjų parašytų atsiminimų ir romanų. Kur kas daugiau žydų, daugiausia gyvenusių Lenkijoje, buvo nunuodyti dujomis kituose Vokietijos mirties fabrikuose, kuriuose neišgyveno beveik niekas ir kurių pavadinimai prisimenami kur kas rečiau: Treblinkoje, Chelme, Sobibore, Belžece. Dar daugiau žydų, Lenkijos, Sovietų Sąjungos ar Baltijos šalių gyventojų, buvo sušaudyta prie duobių ir griovių. Dauguma tų žydų žuvo netoli savo gyvenamųjų vietų okupuotoje Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Sovietų Ukrainoje ir Sovietų Baltarusijoje. Vokiečiai žydus iš kitų vietovių veždavo žudyti į kruvinas žemes. Žydus traukiniais į Aušvicą atgabendavo iš Vengrijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos, Olandijos, Graikijos, Belgijos, Jugoslavijos, Italijos ir Norvegijos. Vokietijos žydai buvo deportuojami į kruvinų žemių miestus – Lodzę, Kauną, Minską ir Varšuvą,

kur jie paskui būdavo šaudomi arba nuodijami dujomis. Žmonės, gyvenę šiose gatvėse, kur aš dabar rašau savo knygą, Vienos Devintajame mikrorajone, buvo deportuoti į Aušvicą, Sobiborą, Treblinką ar Rygą – visi į kruvinas žemes.

Vokiečiai masiškai žydus žudė okupuotoje Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Sovietų Sąjungoje, bet ne pačioje Vokietijoje. Hitleris buvo politikas antisemitas šalyje, turėjusioje labai mažą žydų bendruomenę. 1933 m., kai Hitleris tapo kancleriu, tarp Vokietijos gyventojų žydų buvo mažiau negu 1 procentas, o Antrojo pasaulinio karo pradžioje – apie vieną ketvirtadalį procento. Pirmaisiais šešeriais Hitlerio valdymo metais Vokietijos žydams buvo leidžiama emigruoti (žeminančiomis ir skurdinančiomis sąlygomis). Daugelis Vokietijos žydų, kurie tapo Hitlerio pergalės 1933 m. rinkimuose liudininkais, mirė dėl natūralių priežasčių. Savaimė suprantama, nužudyti 165 000 žydų buvo šturpus nusikaltimas, bet tai tik labai maža Europos žydų tragedijos dalis: mažiau negu 3 procentai visų žuvusiųjų per holokaustą. Tik 1939 m. nacių Vokietijai užgrobus Lenkiją,

o 1941 m. užpuolus Sovietų Sąjungą, Hitlerio vizijos atsikratyti žydų Europoje susikirto su dviem didžiausiomis Europos žydų bendruomenėmis. Jo ambicijos pašalinti iš Europos žydus galėjo būti įgyvendintos tik tose Europos dalyse, kur gyveno žydai.

Holokaustas užgožia Vokietijos planus, kuriuose buvo numatytos dar didesnės žudynės. Hitleris norėjo ne tik išnaikinti žydus; jis taip pat norėjo sunaikinti Lenkiją ir Sovietų Sąjungą kaip valstybes, išnaikinti jų valdančiąsias klases ir nužudyti dešimtis milijonų slavų (rusų, ukrainiečių, baltarusių, lenkų). Jeigu Vokietijos karas su SSRS būtų klojėsis kaip suplanuota, 30 milijonų civilių gyventojų būtų buvę numarinti badu pirmąją žiemą, o paskui dar dešimtys milijonų ištremti, nužudyti, asimiliuoti ar paversti vergais. Nors šie planai taip ir liko neįgyvendinti, jie sudarė moralines prielaidas Vokietijos okupacinei politikai Rytuose. Vokiečiai per karą nužudė maždaug tiek pat ne žydų kiek ir žydų, daugiausia marindami badu Sovietų Sąjungos karo belaisvius (aukų skaičius siekė daugiau kaip 3 milijonus) ir apsiaustų miestų gyventojus (iš jų mirė daugiau kaip milijonas žmonių) arba šaudydami civilius gyventojus per „baudžiamąsias akcijas“ (per jas žuvo beveik milijonas žmonių, daugiausia baltarusių ir lenkų).

Sovietų Sąjunga Antrajame pasauliniame kare nugalėjo nacių Vokietiją Rytų fronte ir pelnė Stalinui milijonų žmonių dėkingumą bei lemiamą balsą nustatant pokario Europos tvarką. Tačiau Stalino vykdytų masinių žudynių mastas buvo ne ką mažiau įspūdingas negu Hitlerio. Faktiškai masinės žudynės taikos metu buvo kur kas didesnis nusikaltimas. Kad apgintų ir modernizuotų Sovietų Sąjungą, Stalinas XX a. ketvirtajame dešimtmetyje sukėlė milijonų žmonių gyvybes nusinešusį badą ir įsakė sušaudyti tris ketvirtadalius milijono žmonių. Stalinas žudė savus piliečius ne mažiau veiksmingai negu Hitleris – svetimų šalių piliečius. Trečdaliui iš 14 milijonų žmonių, sąmoningai nužudytų kruvinose žemėse 1933–1945 m., gyvybes atėmė sovietų valdžia.

Tai masinių politinių žudynių istorija. Keturiolika milijonų žmonių žuvo dėl žudikiškos Sovietų Sąjungos arba nacių Vokietijos politikos, daugelis jų tapo Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos sąveikos, bet ne karo tarp jų aukomis. Ketvirtadalis jų buvo nužudyta Antrajam pasauliniam karui dar net neprasidėjus. Dar 200

000 žuvo 1939–1941 m., kai nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga dalijosi Europą kaip *sąjungininkės*. Tų 14 milijonų žmonių mirtis kartais būdavo numatoma ekonominiuose planuose arba paskubinama ekonominiais sumetimais, bet jokios ekonominės būtinybės atimti jiems gyvybės nebuvo. Stalinas 1933 m. žinojo, kas atsitiks, kai jis atims maistą iš badaujančių Ukrainos valstiečių, kaip ir Hitleris aštuoneriais metais vėliau žinojo, kas atsitiks Sovietų Sąjungos karo belaisviams, jeigu jiems nebus duodama maisto. Ir pirmu, ir antru atveju mirė daugiau kaip 3 milijonai žmonių. Šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos valstiečių ir darbininkų, kurie tapo 1937 ir 1938 m. Didžiojo teroro aukomis, buvo nužudyti vykdant aiškias Stalino direktyvas, kaip ir milijonai žydų, sušaudytų ir nunuodytų dujomis 1941–1945 m., buvo atviros Hitlerio politikos aukos.

Karas pakeitė žudynių balansą. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Sovietų Sąjunga buvo vienintelė valstybė Europoje, vykdanči masinių žudynių politiką. Prieš Antrąjį pasaulinį karą, per pirmuosius šešerius su puse metų nuo to laiko, kai Hitleris atėjo į valdžią, nacių režimas, apytiksliais skaičiavimais, nužudė ne daugiau kaip 10 000 žmonių. Stalinistinis režimas jau buvo numarinęs badu milijonus žmonių ir beveik milijoną sušaudęs. Vokietijos masinių žudynių politika pradėjo konkuruoti su Sovietų Sąjungos žudynių politika 1939 m. rugsėjo–1941 m. birželio laikotarpiu, kai Stalinas leido Hitleriui pradėti karą. 1939 m. rugsėjį vermachtas ir Raudonoji armija kartu puolė Lenkiją, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos diplomatai pasirašė Sienų ir draugystės sutartį, o vokiečių ir sovietų pajėgos beveik dvejus metus kartu laikė okupavusios šią šalį. Kai Vokietija išplėtė savo imperiją į vakarus ir 1940 m. užgrobė Norvegiją, Daniją, Beniliukso šalis ir Prancūziją, Sovietų Sąjunga okupavo ir aneksavo Lietuvą, Latviją ir Estiją. Abu režimai sušaudė dešimtis tūkstančių išsilavinusių Lenkijos gyventojų ir šimtus tūkstančių jų ištremė. Stalinui tokios masinės represijos buvo senos politikos naujose žemėse tąsa; Hitleriui tai buvo proveržis.

Plačiausio masto žudynės prasidėjo, kai Hitleris apgavo Staliną ir vokiečių pajėgos 1941 m. birželį įsiveržė į neseniai išplėstą Sovietų Sąjungą. Nors Antrasis pasaulinis karas prasidėjo 1939 m. rugsėjį bendra Vokietijos ir Sovietų Sąjungos invazija į Lenkiją, didžiausias žudynių mastas prasidėjo po antrojo puolimo rytų kryptimi. Sovietų Ukrainoje, Sovietų Baltarusijoje ir Leningrado srityje, žemėse,

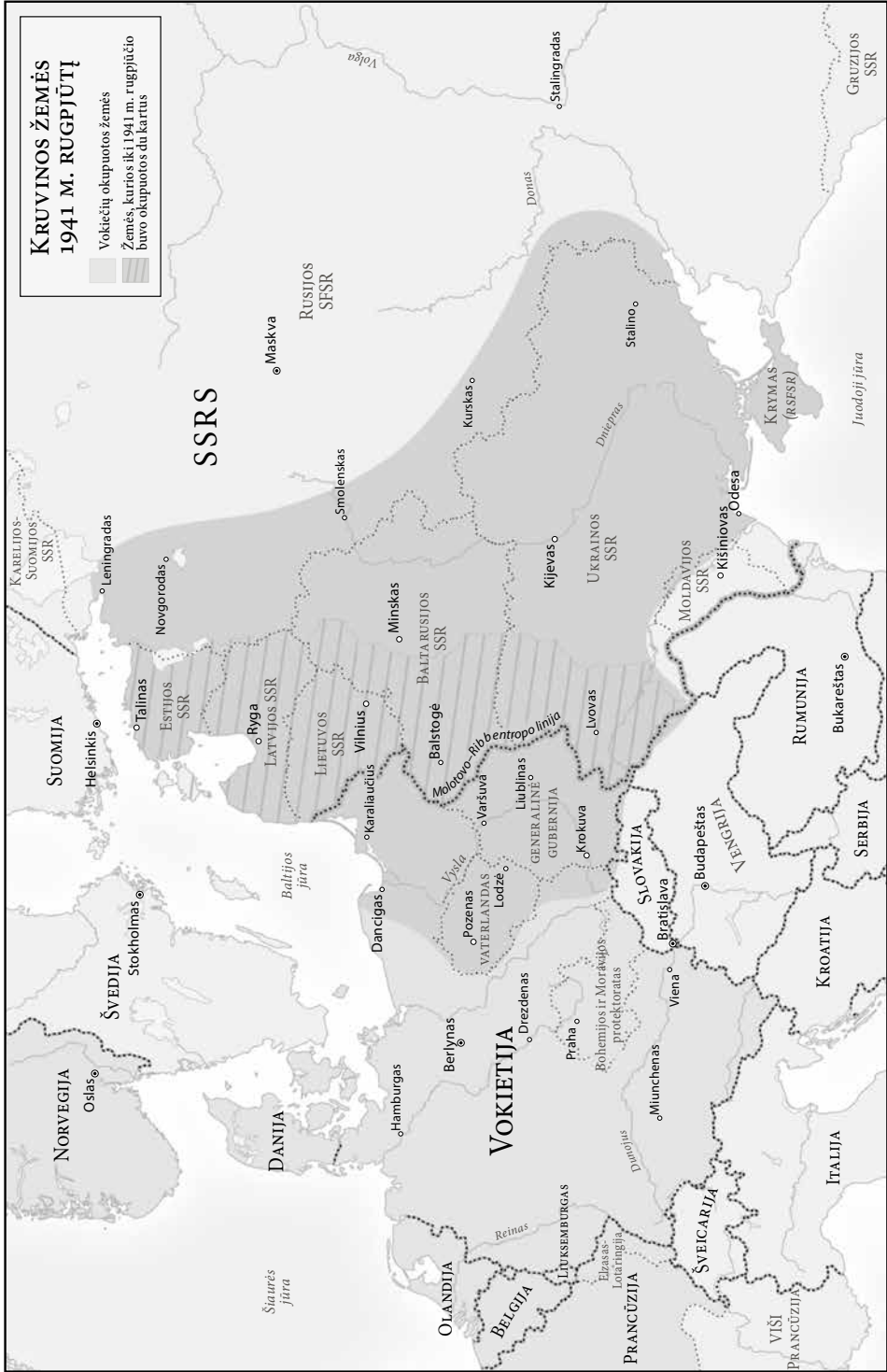
kur stalinistinis režimas per ankstesnius aštuonerius metus numarino badu ir sušaudė apytiksliai 4 milijonus žmonių, Vokietijos pajėgos per pusę šio laikotarpio sugebėjo numarinti badu ir sušaudyti dar daugiau žmonių. Vos tik invazija prasidėjo, vermachtas ėmė marinti Sovietų Sąjungos belaisvius badu, o ypatingos paskirties būriai *Einsatzgruppen* – šaudyti politinius priešus ir žydus. Kartu su Vokietijos tvarkos policija, *Waffen-SS*, vermachtu ir vietos gyventojų pagalbine policija bei ginkluotais būriais *Einsatzgruppen* tą vasarą pradėjo naikinti žydų bendruomenes.

Kruvinos žemės driekėsi ten, kur gyveno dauguma Europos žydų, kur persiklojo Hitlerio ir Stalino imperiniai planai, kur kovojo vermachtas ir Raudonoji armija ir kur savo pajėgas telkė Sovietų Sąjungos NKVD ir Vokietijos SS. Dauguma žudynių vyko kruvinose žemėse: pagal XX a. ketvirtojo dešimtmečio ir penktojo dešimtmečio pradžios politinę geografiją jos apėmė Lenkiją, Baltijos valstybes, Sovietų Baltarusiją, Sovietų Ukrainą ir vakarinę Sovietų Rusijos pakraštį. Stalino nusikaltimai dažnai siejami su Rusija, o Hitlerio – su Vokietija. Bet daugiausia gyvybių buvo atimta nerusiškoje Sovietų Sąjungos periferijoje, o naciai dažniausiai žudė už Vokietijos ribų. Manoma, kad baisiausi dalykai XX a. dėjosi koncentracijos stovyklose. Tačiau dauguma nacionalsocializmo ir stalinizmo aukų mirė ne koncentracijos stovyklose. Neteisingas supratimas apie masinių žudynių vietas ir metodus neleidžia mums suprasti XX a. siaubo.

Koncentracijos stovyklos, kurių kalinius 1945 m. išlaisvino amerikiečiai ir britai, telkėsi Vokietijoje; didžioji dalis gulago lagerių, kuriuos Vakaruose išgarsino Aleksandras Solženicynas, savaimė suprantama, telkėsi Rusijos Sibire. Tačiau šitų stovyklų vaizdai fotografijose arba aprašymuose tėra tik užuomina apie Vokietijos ir Sovietų Sąjungos smurto istoriją. Vokiečių koncentracijos stovyklose mirė apytiksliai milijonas dirbti jose nuteistų žmonių, o vokiečių dujų kameroose, vokiečių žudymo laukuose ir bado zonose mirė *10 milijonų* žmonių. Sovietų Sąjungos gulage 1933–1945 m. išsekimas ir ligos sutrumpino daugiau kaip milijono žmonių gyvenimą, o Sovietų Sąjungos žudymo laukuose ir bado regionuose mirė apytiksliai *6 milijonai* žmonių, maždaug *keturi milijonai* iš jų – kruvinose žemė-

KRUVINOS ŽEMĖS 1941 M. RUGPJŪTĮ

- ☐ Vokiečių okupuotos žemės
- ☐ Žemės, kurios iki 1941 m. rugpjūčio buvo okupuotos du kartus

se. Devyniasdešimt procentų patekusiųjų į gulagą išgyveno. Dauguma žmonių, kurie pateko į vokiečių koncentracijos stovyklas, taip pat išgyveno (priešingai negu tie, kurie pateko į dujų kameras, mirties duobes ir karo belaisvių stovyklas). Nors koncentracijos stovyklų kalinių likimas ir siaubingas, jo nepalyginsi su tuo, kas atsitiko daugeliui milijonų žmonių, kurie buvo nuuodėti dujomis, sušaudyti arba numarinti badu.

Neįmanoma tiksliai apibrėžti skirtumo tarp koncentracijos stovyklų ir žudymo vietų: vienu atveju žmonės buvo žudomi, kitu – mirdavo badu įkalinimo vietose. Tačiau yra skirtumas tarp nuosprendžio įkalinti koncentracijos stovykloje ir nuosprendžio sušaudyti, yra skirtumas tarp priverstinio darbo ir dujų, tarp vergovės ir kulčių. Didžioji dalis ir nacių, ir sovietų režimo aukų niekada nematė koncentracijos stovyklų. Aušvicas turėjo dvi paskirtis – tai buvo ir priverčiamojo darbo stovykla, ir žudymo vieta, ir akivaizdu, kad ne žydų, nuteistų priverstiniais darbais, ir žydų, atrinktų dirbti, likimas labai skyrėsi nuo to, kas ištiko žydus, atrinktus į dujų kameras. Taigi Aušvicas priklauso dviem istorijoms, susijusioms, bet skirtingoms. Aušvicas, kaip priverčiamojo darbo stovykla, labiau atstovauja daugelio žmonių, nukentėjusių nuo vokiečių (arba sovietų) kalinimo politikos, patirčiai, o Aušvicas, kaip mirties fabrikas, daugiau byloja apie sąmoningai nužudytų žmonių likimą. Dauguma į Aušvicą patekusių žydų buvo tiesiog nuuodėti dujomis; jie, kaip beveik visi 14 milijonų žmonių, nužudytų kruvinose žemėse, koncentracijos stovyklose nepraleido nė dienos.

Vokiečių ir sovietų koncentracijos stovyklos supa kruvinas žemes ir iš rytų, ir iš vakarų, suliedamos juodą spalvą su pilkšvai juoda. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje amerikiečių ir britų pajėgos išlaisvino tokias Vokietijos koncentracijos stovyklas kaip Belzenas ir Dachau, bet Vakarų sąjungininkai neišlaisvino *nė vieno* žmogaus, patekusio į žudymo įrenginius. Vokiečiai didumą savo žudynių politikos vykdė žemėse, kurias paskui užėmė Sovietų Sąjunga. Raudonoji armija išlaisvino Aušvicą, Trebliną, Sobiborą, Belžecą, Chelmną ir Maidaneką. Amerikiečių ir britų pajėgos nepasiekė *nė vienos* iš kruvinų žemių ir nepamatė *nė vienos* iš pagrindinių žudynių vietų. Amerikiečių ir britų pajėgos neišvydo ne tik Sovietų Sąjungos žudymo vietų, palikdamos stalinizmo nusikaltimų dokumentavimą Šaltojo karo pabaigai, kai atsivėrė archyvai; jos neišvydo ir *vokiečių* žudynių

vietų, ir kaip tik todėl Hitlerio nusikaltimams suprasti prireikė tiek daug laiko. Daugumos vakariečių supratimas apie masines žudynes apsiriboja tuo, ką galima pamatyti vokiečių koncentracijos stovyklų fotografijose ir filmuose. Tačiau kad ir kokie siaubingi šie vaizdai, tai tik užuominos apie kruvinų žemių istoriją. Jie nėra visa istorija; nelaimėi, jie net ne įžanga į ją.

Masinės žudynės Europoje paprastai siejamos su holokaustu, o holokaustas – su greitu, pramoniniu žudymu. Šis įvaizdis yra pernelyg supaprastintas ir viena-reikšmis. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos žudynių vietose žudymo metodai buvo veikiau primityvūs. Pusė iš 14 milijonų civilių ir karo belaisvių, nužudytų kruvinose žemėse 1933–1945 m., mirė dėl to, kad negaudavo maisto. XX a. viduryje europiečiai sąmoningai numarino badu pasibaisėtinais daug europiečių. Dvi masiškiausios po holokausto žudymo akcijos buvo vykdomos taikant kaip tik šį būdą gyvybei atimti – Stalinas ketvirtojo dešimtmečio pradžioje surežisavo badmečius, o Hitleris penktojo dešimtmečio pradžioje įsakė marinti badu Sovietų Sąjungos karo belaisvius. Maritimui badu buvo teikiama pirmenybė ne tik praktikoje, bet ir planuose. „Alkio plane“ nacių režimas 1941–1942 m. žiemą numatė numarinti dešimtis milijonų slavų ir žydų.

Antrasis dažniausiai taikytas žudymo būdas buvo šaudymas, trečiasis – nuodijimas dujomis. Per Stalino Didįjį terorą 1937–1938 m. buvo sušaudyta beveik 700 000 Sovietų Sąjungos piliečių. Maždaug 200 000 lenkų, nužudytų tuo metu, kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga drauge laikė okupavusios Lenkiją, taip pat buvo sušaudyti. Per vokiečių „baudžiamąsias akcijas“ nuo kulku žuvo apytiksliai 300 000 baltarusių ir maždaug tiek pat lenkų. Holokausto metais naikinamiems žydams tikimybė žūti nuo dujų arba kulkos buvo vienoda.

Tiesą sakant, nuodyti dujomis anaiptol nebuvo labai jau modernus žudymo būdas. Maždaug milijonas uždusintų dujomis žydų Aušvice buvo nužudyti naudojant vandenilio cianidą, cheminį junginį, išskirtą XVIII a. Maždaug 1,6 milijono žydų, nužudytų Treblinkoje, Chelme, Belžece ir Sobibore, buvo uždusinti anglies monoksidu, kurį dar senovės graikai žinojo esant mirtiną. Penktajame dešimtmetyje vandenilio cianidas buvo naudojamas kaip pesticidas; anglies mo-

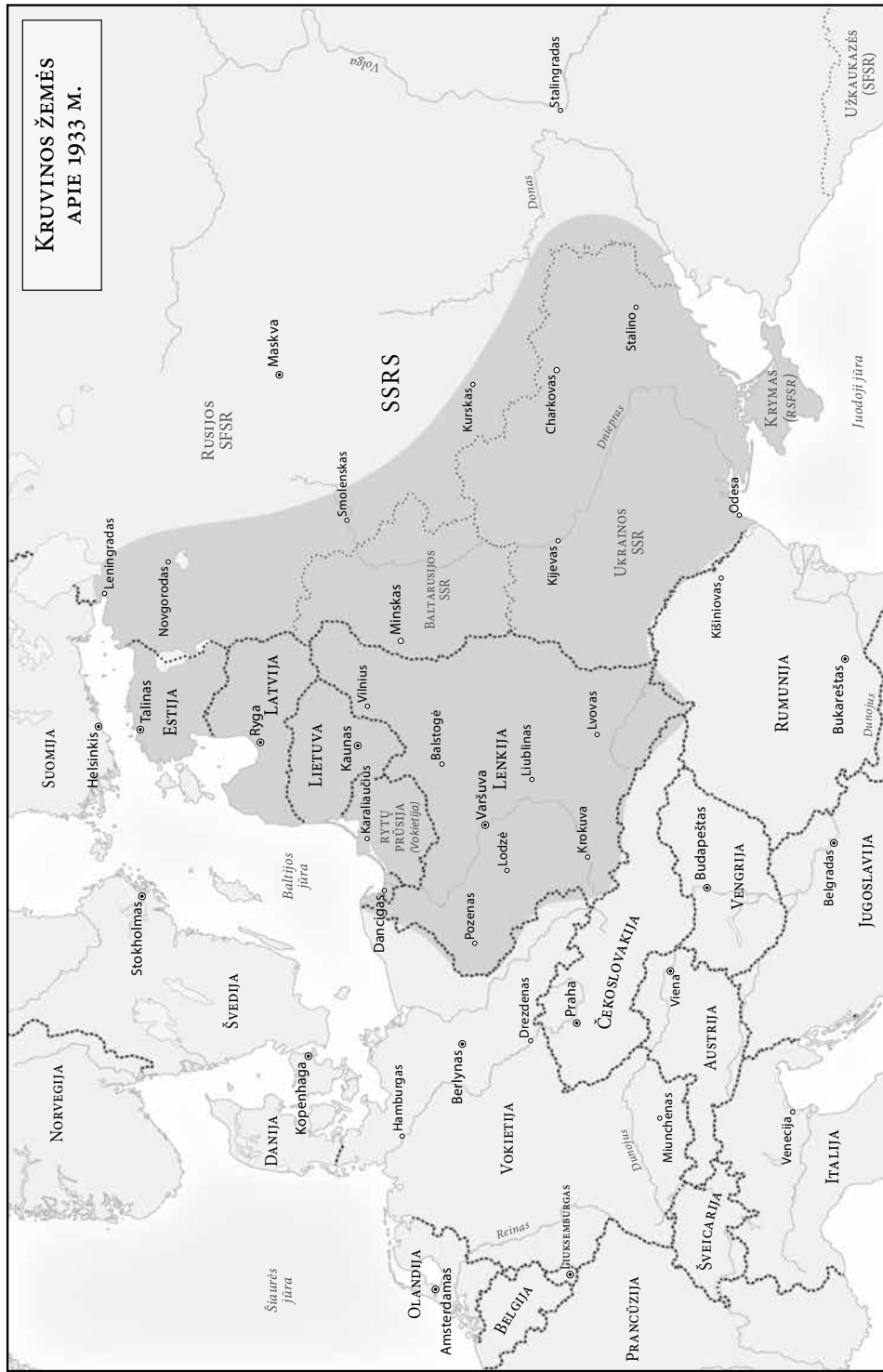
noksidą gamindavo vidaus degimo varikliai. Sovietai taikydavo technologijas, kurias vargu ar galėjai pavadinti naujomis ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje – vidaus degimą, geležinkelius, šaunamuosius ginklus, pesticidus, spygliuotą vielą.

Kad ir kokios buvo taikomos technologijos, žudoma buvo asmeniškai. Badaujančius žmones stebėdavo, dažnai iš sargybos bokštų, tie, kurie neduodavo jiems maisto. Vykdytojai šaudomas savo aukas matydavo šautuvų taikikliuose iš labai arti arba du iš jų laikydavo auką, o trečiasis įremdavo pistoletą į pakaušį. Pasmekti būti uždusinti dujomis žmonės iš pradžių buvo surenkami į vieną vietą, sukemšami į traukinius, o paskui suvaromi į dujų kameras. Iš jų buvo atimamas turtas, paskui drabužiai, o moterys netekdavo ir plaukų. Kiekvienas iš jų mirė skirtinga mirtimi, nes kiekvienas gyveno skirtingą gyvenimą.

Pats aukų skaičius užgožia kiekvienos iš jų individualumą. „Norėčiau pašaukti jus visus vardu, – rašė rusų poetė Ana Achmatova poemoje *Requiem*, – bet sąrašas jau nuimtas ir nėra kur daugiau ieškoti.“ Sunkiai dirbdami istorikai atkūrė kai kuriuos sąrašus, ir dabar juos turime; atsivėrus Rytų Europos archyvams, turime kur ieškoti. Mes turime stulbinamai daug aukų liudijimų: pavyzdžiui, vienos jaunos žydės, kuriai pavyko išsikasti iš nacių mirties duobės Babij Jare, Kijeve, ir kitos aukos, kuriai pavyko išsigelbėti Paneriuose, netoli Vilniaus, prisiminimus. Turime keletą dešimčių išgyvenusių Treblinkos kalinių memuarus. Turime Varšuvos geto archyvą, kruopščiai rinktą, užkastą, o paskui atrastą (didžioji dalis). Turime lenkų karininkų, kuriuos 1940 m. Katynėje sušaudė Sovietų Sąjungos NKVD, dienoraščius; jie buvo rasti atkasus jų kūnus. Turime raštelių, kuriuos lenkai mėtė iš furgonų, vežusių juos prie duobių sušaudyti per tais pačiais metais vokiečių vykdytas žudymo akcijas. Turime užrašus, išraižytus ant Kovelio sinagogos ir gestapo kalėjimo Varšuvoje sienų. Turime ukrainiečių, išgyvenusių 1933 m. badmetį Sovietų Sąjungoje, ir leningradiečių, išgyvenusių 1941–1944 m. blokadą, prisiminimų.

Turime kai kuriuos nusikaltimų vykdytojų dokumentus, paimtus iš vokiečių, kai jie pralaimėjo karą, arba rastus Rusijos, Ukrainos, Baltarusijos, Lenkijos ar

KRUVINOS ŽEMĖS
APIE 1933 M.

Baltijos šalių archyvuose po Sovietų Sąjungos žlugimo 1991 m. Turime vokiečių policininkų ir kareivių, šaudžiusių žydus ir vokiečių kovos su partizanais būrių kovotojų, šaudžiusių baltarusių ir lenkų civilius, ataskaitų ir laiškų. Turime valstiečių ir tautinių mažumų mirties kvotas, kurios 1937–1938 m. iš Maskvos buvo siunčiamos regioniniams NKVD skyriams, ir jų atsakymus, kuriuose jie prašė šias kvotas padidinti. Turime Sovietų Sąjungos piliečių, kurie paskui buvo nuteisti ir nužudyti, tardymų protokolus. Turime vokiečių duomenis apie tai, kiek žydų buvo sušaudyta prie duobių ir kiek jų buvo nuuodyta dujomis mirties įrenginiuose. Turime Sovietų Sąjungos statistiką apie sušaudymo akcijas per Didįjį terorą ir Katynėje. Turime gerus bendrus skaičiavimus, kiek iš viso buvo nužudyta žydų pagrindinėse žudymo vietose, atliktus remiantis vokiečių apskaita ir pranešimais, išgyvenusiųjų liudijimais ir Sovietų Sąjungos dokumentais. Galime pagrįstai apskaičiuoti, kiek žmonių mirė iš bado Sovietų Sąjungoje, nors ne visų mirtys buvo registruojamos. Turime Stalino laiškus artimiausiems bendražygiams, Hitlerio užstalės kalbas, Himmlerio susitikimų dienyną ir daug kitų dokumentų. Vienas niekaip nebūčiau įstengęs išnagrinėti visų šių šaltinių, reikalingų tokiai knygai parašyti; jai atsirasti padėjo kitų istorikų, kurie savo darbuose panaudojo šiuos ir daugybę kitų šaltinių, pasiekimai. Nors aptardamas kai kuriuos aprašytus įvykius rėmiausi ir savo paties surinktais archyviniais duomenimis, šios knygos tekstas ir nuorodos rodo, kokia svari joje mano kolegų ir ankstesnių istorikų kartų darbo dalis.

Knygoje dažnai pasigirs pačių aukų ir jų draugų bei šeimų balsai. Taip pat cituosiu nusikaltimų vykdytojus, tuos, kurie žudė ir įsakė žudyti. Kaip liudytojus taip pat pasišauksiu nedidelę grupę Europos rašytojų: Aną Achmatovą, Hannah Arendt, Józefą Czapską, Günterį Grassą, Vasilijų Grosmaną, Garethą Jonesą, Arthurą Koestlerį, George'ą Orwellą ir Alexanderį Weissbergą. (Taip pat apžvelgsiu dviejų diplomatų – amerikiečio Rusijos specialisto George'o Kennano, buvusio Maskvoje lemtingu metu, ir Japonijos žvalgo Chiunės Sugiharos, dalyvavusio politikoje, kurią Stalinas laikė masinio teroro pateisinimu, o paskui gelbėjusio žydus nuo Hitlerio holokausto – veiklą.) Kai kurie iš šių rašytojų dokumentavo vieną masinių žudynių politiką, kiti dvi ar daugiau. Vieni pateikė įžvalgią analizę, kiti – nedarnius palyginimus, tretieji – nepamirštamų vaizdų. Tačiau visi jie

nuosekliai siekė pamatyti Europą tarp Hitlerio ir Stalino, dažnai nepaisydami tuo metu galiojusių tabu.

Lygindama sovietų ir nacių režimus politikos teoretikė Hannah Arendt 1951 m. rašė, kad „pats faktiškumo nepertraukiamas egzistavimas priklauso nuo netotalitarinio pasaulio egzistavimo“. Amerikos diplomatas George'as Kennanas 1944 m. Maskvoje tą patį pasakė paprastesniais žodžiais: „Čia žmonės sprendžia, kas yra tiesa, o kas – melas.“

Ar tiesa yra tik galios konvencija ir nieko daugiau, ar tikroviškas istorinis pasakojimas vis dėlto gali atsispirti politikos sunkiui? Nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga siekė užvaldyti pačią istoriją. Sovietų Sąjunga buvo marksistinė valstybė, kurios vadovai pasiskelbė esą istorijos mokslininkai. Nacionalsocializmas buvo apokaliptinė visuotinės transformacijos, kurią turėjo įgyvendinti žmonės, tikintys, kad valia ir rasė gali nusimesti praeities našta, vizija. Dvylika metų trukęs nacių valdymas ir septyniasdešimt ketveri sovietų valdžios metai smarkiai veikia mūsų gebėjimą vertinti pasaulį. Daugelis žmonių mano, kad nacių nusikaltimai buvo tokie siaubingi, kad atsidūrė už istorijos ribų. Tai keblus paties Hitlerio tikėjimo, kad valia nugalės faktus, aidas. Kiti tvirtina, kad, Stalino nusikaltimus, kad ir kokie jie siaubingi, pateisina būtinybė kurti ar ginti modernią valstybę. Tokie teiginiai primena Stalino požiūrį, kad istorija turi tik vieną kryptį, kurią jis suprato ir kuri retrospektyviai pateisina jo politiką.

Jeigu neturėsime istorijos, kuriamos ir ginamos visiškai kitokiais pagrindais, Hitleris ir Stalinas ir toliau teisins savo darbus mūsų akyse. Koks galėtų būti tokios istorijos pamatas? Nors ši studija apima karinę, politinę, ekonominę, socialinę, kultūrinę ir intelektualinę istoriją, jos trys pamatiniai metodai yra paprasti: tvirtas įsitikinimas, kad nėra praeities įvykių, kurių neįmanoma istoriškai suprasti ar istoriškai ištirti; refleksija apie kitokių pasirinkimų galimybę bei tikėjimas, kad žmogus visada, bet kuriomis aplinkybėmis, turi galimybę rinktis; ir chronologinė visų stalinistų ir nacių politikos apraiškų, nužudžiusių daugybę civilių ir karo belaisvių, analizė. Šios studijos formą lėmė ne imperijų politinė geografija, o žmogiškoji aukų geografija. Kruvinos žemės yra ne kokia nors tikra ar įsivaiz-

duojama politinė teritorija; tai tiesiog vietos, kur žiauriausiai siautėjo kruviniausi Europos režimai.

Ilgus dešimtmečius nacionalinės – žydų, lenkų, ukrainiečių, baltarusių, rusų, lietuvių, estų, latvių – istorijos priešinosi nacių ir sovietų žiaurumų konceptualizacijai. Kruvinų žemių istorija buvo saugoma, dažnai protingai ir drąsiai, dalijant Europos praeitį į nacionalines dalis, o paskui neleidžiant šioms dalims susiliesti vienai su kita. Tačiau jeigu nagrinėsime tik vieną kokią nors persekio-tą grupę, kad ir kaip nepriekaištingai atliksime istorinį tyrimą ir jį aprašysime, nepaaiškinsime, kas atsitiko Europoje 1933–1945 m. Nepriekaištingas Ukrainos praeities tyrimas neatskleis bado priežasčių. Tirti Lenkijos istoriją yra ne pats geriausias būdas suprasti, kodėl tiek daug lenkų buvo nužudyta per Didįjį terorą. Kad ir kaip gerai išstudijuosime Baltarusijos istoriją, tai mums nepadės suprasti, kas vyko karo belaisvių stovyklose ir per kovos su partizanais kampanijas, kurios nusinešė tiek daug baltarusių gyvybių. Žydų gyvenimo aprašymas, nors ir apimtų pasakojimą apie holokaustą, jo nepaaiškintų. Dažnai vienos grupės likimą įmanoma paaiškinti tik žinant, kas atsitiko kitai. Tačiau tai tik sąsajų pradžia. Nacių ir sovietų režimus taip pat įmanoma suprasti tik išsiaiškinus, kokiais būdais jų vadovai siekė užvaldyti šias žemes ir kaip jie žiūrėjo į jų gyventojų grupes bei šių grupių tarpusavio santykius.

Šiandien gyvuoja plačiai paplitęs sutarimas, kad XX a. masinės žudynės turi didžiulę moralinę reikšmę dvidešimt pirmajam amžiui. Todėl tikrai stulbina, kad iki šiol niekas neparašė kruvinų žemių istorijos. Masinės žudynės atskyrė žydų istoriją nuo Europos istorijos, o Rytų Europos istoriją nuo Vakarų Europos istorijos. Žudynės nesukuria tautų, tačiau jos vis dėlto lemia jų intelektualinę atskirtį, net praėjus dešimtmečiams po nacionalsocializmo ir stalinizmo pabaigos. Ši studija kartu nagrinėja nacių ir sovietų režimą, žydų ir Europos istoriją bei nacionalines istorijas. Joje rašoma ir apie aukas, ir apie jų žudikus. Joje aptariamos ideologijos ir planai, sistemos ir visuomenės. Tai žmonių, nužudytų tolimų vadų politikos, istorija. Aukų tėvynės driekiasi nuo Berlyno iki Maskvos; iškilus Hitleriui ir Stalinui, jos tapo kruvinomis žemėmis.

ĮVADAS

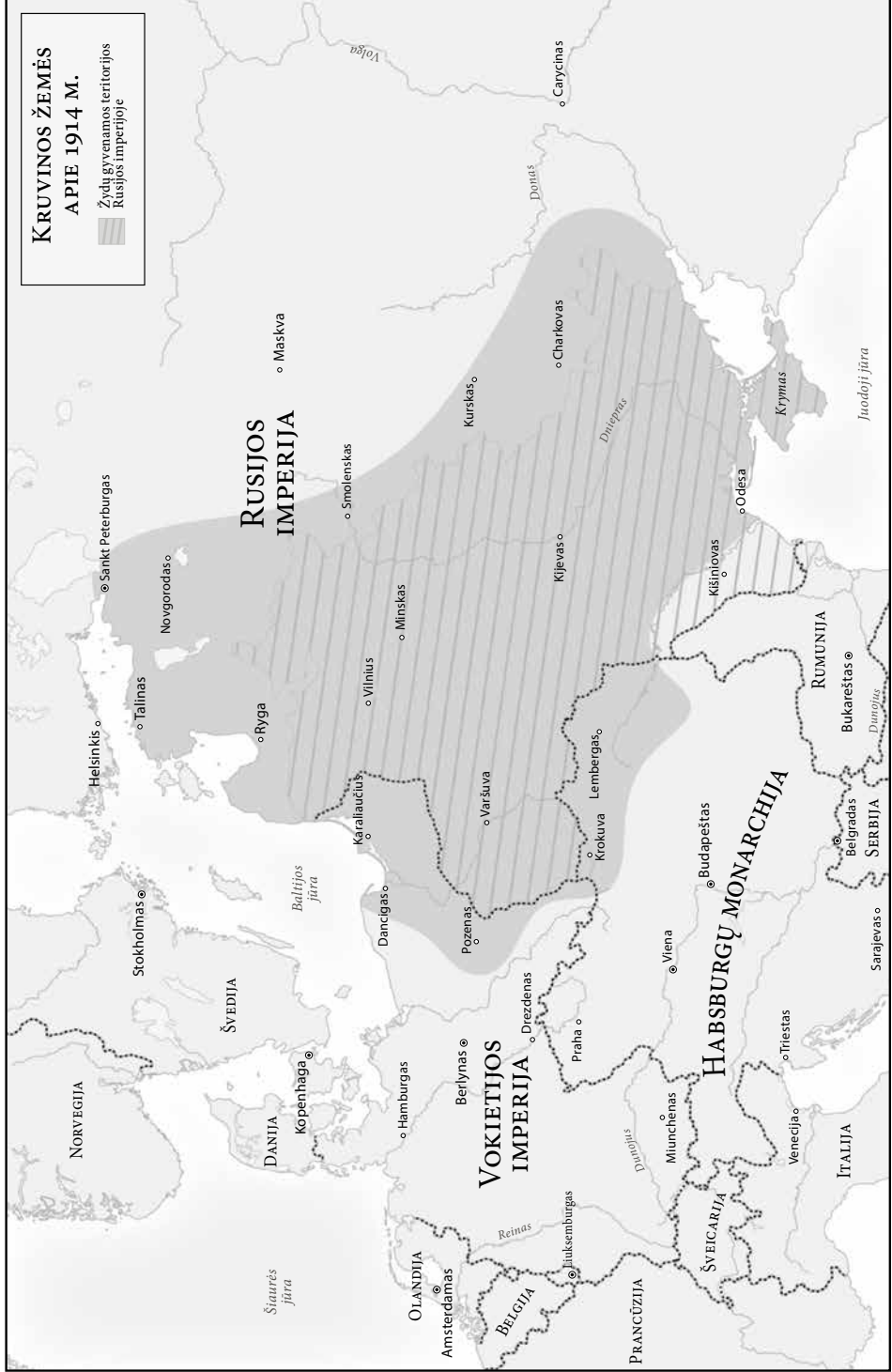
HITLERIS IR STALINAS

Nacių ir sovietų režimų ir jų susidūrimo kruvinose žemėse ištakos glūdi 1914–1918 m. Pirmajame pasauliniame kare. Karas sugriovė senąsias Europos imperijas ir paskatino svajones apie naująsias. Jis pakeitė dinastinių imperatorių valdymo principą trapia tautų suverenumo idėja. Jis parodė, kad milijonai žmonių pasirenge paklusti įsakymams kautis ir žūti dėl abstrakčių ir tolimų tikslų, dėl tėvynių, kurių egzistencija jau ėjo į pabaigą arba dar tik prasidėjo. Naujos valstybės kūrėsi beveik iš nieko, o didelės grupės civilių gyventojų buvo perkeliamos arba pašalinamos taikant paprastas technologijas. Osmanų imperijos valdžia nužudė daugiau kaip milijoną armėnų. Iš Rusijos imperijos buvo tremiami vokiečiai ir žydai. Bulgarija, Graikija ir Turkija, po karo tapusios tautinėmis valstybėmis, apsiskeitė gyventojais. Ne mažiau svarbu, kad karas sugriovė ir integruotą pasaulinę ekonomiką. Tokios laisvos prekybos sąlygos, kokios buvo iki 1914 m., nebebuvo atkurtos, o daugumos to meto suaugusių europiečių gerovė per visą jų likusį gyvenimą nepasiekė ikikarinių standartų.

Pirmojo pasaulinio karo esmė buvo ginkluotas konfliktas tarp Vokietijos imperijos, Habsburgų monarchijos, Osmanų imperijos ir Bulgarijos („Centrinių valstybių“) iš vienos pusės ir Prancūzijos, Rusijos imperijos, Didžiosios Britanijos, Italijos, Serbijos ir Jungtinių Valstijų („Antantės valstybių“) iš kitos. Antantės pergalė 1918 m. padarė galą trims Europos sausumos imperijoms: Habsburgų,

KRUVINOS ŽEMĖS APIE 1914 M.

Žydi gyvenamos teritorijos
Rusijos imperijoje

Vokietijos ir Osmanų. Pagal Versalio, Sen Žermeno, Sevro ir Trianono susitarimus, po karo daugiautės valdos buvo pakeistos nacionalinėmis valstybėmis, o monarchijos – demokratinėmis respublikomis. Didžiosios Europos valstybės, kurių karas nesunaikino, – Britanija ir ypač Prancūzija, smarkiai susilpnėjo. Po 1918 m. nugalėtojai puoselėjo iliuziją, kad gyvenimas kažkaip gali grįžti į prieškario vėžes. Revoliucionieriai, kurie tikėjosi tapti nugalėtųjų vadais, svajojo, kad kraujo praliejimas pateisins tolesnes radikalias transformacijas, kurios suteiks karui prasmę ir atitaisys jo žalą.

Reikšmingiausia politinė vizija buvo komunistinė utopija. Karo pabaigoje buvo praėję septyniasdešimt metų nuo tos dienos, kai Karlas Marxas ir Friedrichas Engelsas iškėlė savo žymųjį šūkį: „Visų šalių proletarai, vienykitės!“ Marksizmas įkvėpė ištisas revoliucionierių kartas kvietimu imtis politinių ir moralinių pertvarkų: jie manė padarysį galą kapitalizmui ir išspręsią konfliktus, kuriuos sukelia privati nuosavybė, ir sukursią socializmą, kuris išvaduos dirbančiąsias klases ir grąžins žmogui pirminį sielos tyrumą. Marksistams istorinės pažangos variklis buvo kova tarp kylančių ir žlungančių klasių bei grupių, kurias kūrė ir perkūrė kintantys ekonominės gamybos būdai. Kiekvienai vyraujančiai politinei tvarkai mesdavo iššūkį naujos socialinės grupės, kurias suformuodavo nauji ūkininkavimo būdai. Naujaisiais laikais klasių kova vyko tarp tų, kuriems priklausė fabrikai, ir tų, kurie juose dirbo. Todėl Marxas ir Engelsas tikėjosi revoliuciją kilsiant industriškai pažangesnėse šalyse, turinčiose didelę darbininkų klasę, tokiose kaip Vokietija ir Didžioji Britanija.

Suardydamas kapitalistinę tvarką ir susilpnindamas didžiąsias imperijas, Pirmasis pasaulinis karas akivaizdžiai suteikė revoliucionieriams galimybę. Nors dauguma marksistų tada jau buvo įpratę veikti nacionalinių politinių sistemų ribose ir per karą rėmė savo vyriausybes, Vladimiras Leninas, Rusijos imperijos valdinys ir bolševikų partijos vadovas, laikėsi kitokios pozicijos. Voliuntaristiškai suprasdamas marksizmą, tikėdamas, kad istoriją galima įstumti į reikiamas vėžes, karą jis suvokė kaip savo didžiąją progą. Tokiam voliuntaristui kaip Leninas pritarimas istorijos nuosprendžiui teikė marksistams licenciją skelbti jį patiems. Marxas nemanė, kad istorija iš anksto nulemta, jam ji buvo jos principus suvokiančių individų kūrinys. Leninas kilo iš labai agrarinės šalies, kurio-

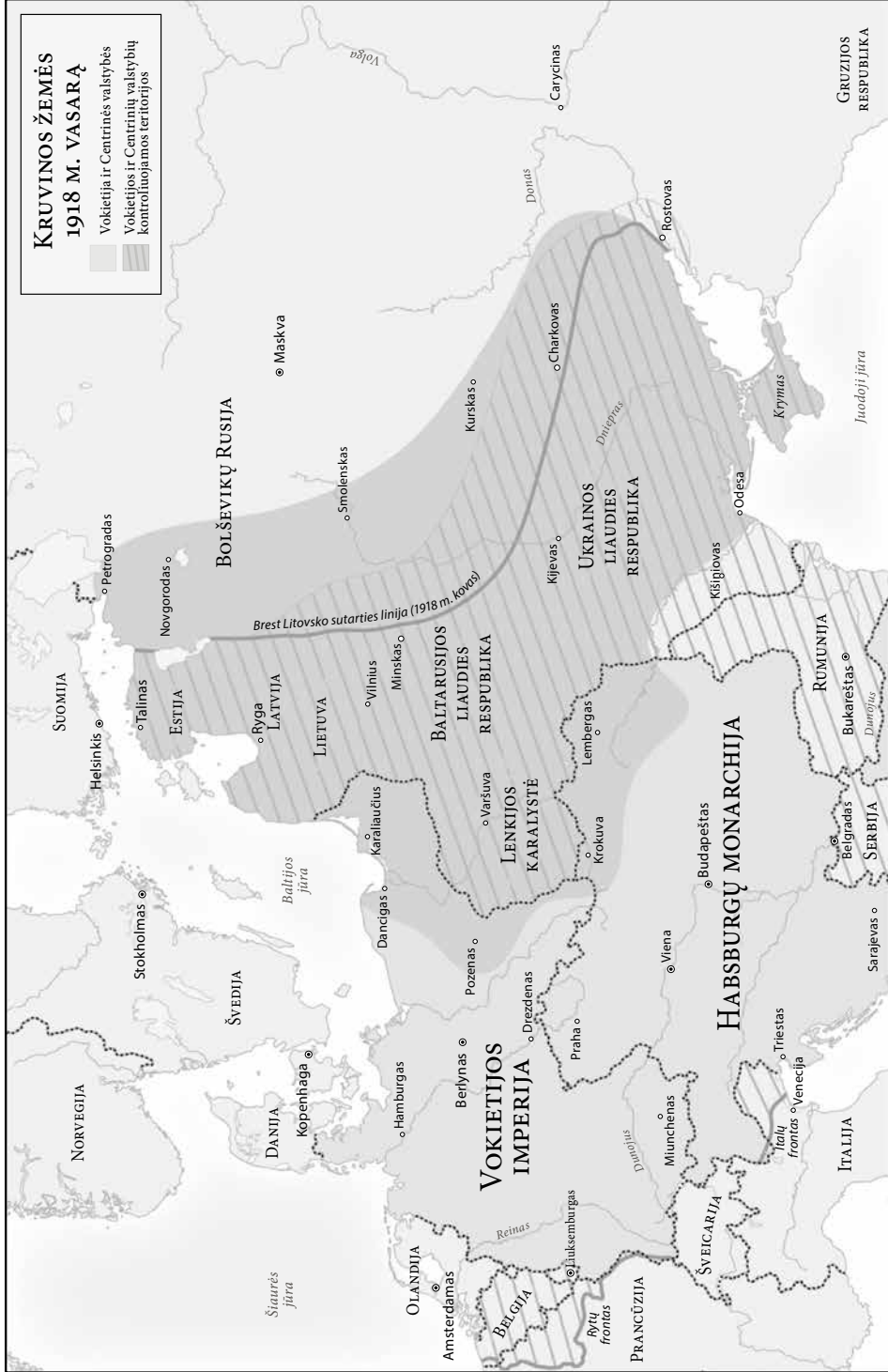
je, Marxo požiūriu, nebuvo pakankamų ekonominių sąlygų revoliucijai. Tačiau, kaip jau minėjau, savo revoliuciniam impulsui pateisinti jis turėjo revoliucinę teoriją. Jis manė, kad kolonijinės imperijos pratęsė kapitalistinės sistemos gyvavimo laiką, tačiau karas tarp imperijų turįs sukelti visuotinę revoliuciją. Rusijos imperija žlugo pirmoji, ir Leninas ėmėsi veikti.

Kenčiantys Rusijos imperijos kareiviai ir nuskurdę valstiečiai 1917 m. pradžioje sukilo. Kai liaudies sukilimas tų pačių metų vasarį nuvertė Rusijoje monarchiją, naujas liberalus režimas pabandė laimėti karą ir surengė dar vieną savo priešų – Vokietijos imperijos ir Habsburgų monarchijos – puolimą. Tada Leninas tapo slaptu Vokietijos ginklu. Tų metų balandį vokiečiai tremtyje Šveicarijoje gyvenusį Leniną pasiuntė į Rusijos sostinę Petrogradą kelti revoliucijos, turėjusios pašalinti Rusiją iš karo. Padedamas savo charizmatiškojo sąjungininko Levo Trockio ir drausmingų bolševikų, remiamas dalies gyventojų, Leninas lapkritį įvykdė perversmą. 1918 m. pradžioje naujoji Lenino vyriausybė pasirašė su Vokietija taikos sutartį, pagal kurią Baltarusija, Ukraina, Baltijos šalys ir Lenkija atiteko Vokietijai. Iš dalies Lenino dėka Vokietija laimėjo karą Rytų fronte ir trumpai patyrė, ką reiškia būti Rytų imperija.

Už taiką Leninas Vokietijos kolonialistams atidavė buvusias vakarines Rusijos imperijos teritorijas. Vokietijos imperija vis tiek greitai žlugsianti kartu su visa engėjiška kapitalistine sistema, įrodinėjo bolševikai, o Rusijos ir kitų šalių revoliucionieriai galėsį paskleisti naująją santvarką vakarų kryptimi, ir šiose teritorijose, ir už jų ribų. Karas, tikino Leninas su Trockiu, neišvengiamai pasibaigs Vokietijos pralaimėjimu Vakarų fronte ir darbininkų revoliucija pačioje Vokietijoje. Leninas ir Trockis sukeltą revoliuciją Rusijoje savo pačių ir kitų marksistų akyse teisingai tuo, kad, girdi, greitai neišvengiamai kilsiąs proletarų sukilimas labiau industrializuotose Vidurio ir Vakarų Europos šalyse. 1918 m. pabaigoje ir 1919 m. atrodė, kad Leninas gali būti teisus. Vokietija iš tiesų pralaimėjo Prancūzijai, Britanijai ir Amerikai Vakarų fronte 1918 m. rudenį, taigi turėjo atsitraukti – nenugalėta – iš savo naujosios Rytų imperijos. Vokietijos revoliucionieriai ėmėsi padrikų bandymų paimti valdžią. Bolševikai kaip laimikį pasičiupo Ukrainą ir Baltarusiją.

KRUVINOS ŽEMĖS 1918 M. VASARĄ

- ◻ Vokietija ir Centrinės valstybės
- ▨ Vokietijos ir Centrinų valstybių kontroliuojamos teritorijos

Senosios Rusijos imperijos žlugimas ir senosios Vokietijos imperijos pralaimėjimas sukūrė valdžios vakuumą Rytų Europoje, bolševikai, kad ir kaip stengėsi, jo užpildyti negalėjo. Kol Lenino ir Trockio naujoji Raudonoji armija buvo užsiėmusi pilietiniu karu Rusijoje ir Ukrainoje, penkios šalys prie Baltijos jūros – Suomija, Estija, Latvija, Lietuva ir Lenkija – tapo nepriklausomomis respublikomis. Praradusi šias teritorijas, bolševikinė Rusija buvo kur kas mažiau išsiplėtusi į vakarus negu carinė Rusija. Iš minėtų naujųjų nepriklausomų valstybių Lenkija buvo apgyvendinta tankiau negu visos kitos kartu paėmus ir buvo strategiškai svarbiausia. Lenkija pakeitė galios balansą Rytų Europoje labiau negu bet kuri kita iš naujųjų valstybių, susikūrusių po karo. Ji buvo nepakankamai didelė, kad taptų didžiaja valstybe, tačiau ganėtinai didelė, kad galėtų sukelti rūpesčių kiekvienai didvalstybei, turinčiai ekspansijos planų. Pirmą kartą per daugiau nei šimtmetį ji atskyrė Rusiją nuo Vokietijos. Pats Lenkijos egzistavimas sukūrė buferį Rusijos bei Vokietijos galiai ir sukėlė didelį pasipiktinimą ir Maskvoje, ir Berlyne.

Lenkijos ideologija buvo nepriklausomybė. Lenkijos valstybė neegzistavo nuo XVIII a. pabaigos, kai imperiniai kaimynai pasidalijo Lenkijos ir Lietuvos Valstybę. Net ir valdant imperijoms lenkiška politika nenutrūko per visą XIX a. ir svarbiausias jos pasiekimas buvo lenkų tautos idėjos konsolidacija. Paskelbti Lenkijos nepriklausomybę 1918 m. lapkritį buvo įmanoma tik todėl, kad visos trys ją pasidalijusios didvalstybės – Vokietijos, Habsburgų ir Rusijos imperijos – po karo ir revoliucijos išnyko. Šia puikia istorine konjunktūra pasinaudojo vienas lenkų revoliucionierius, vardu Jozefas Pilsudskis. Jaunystės laikais buvęs socialistu, Pilsudskis tapo pragmatiku, gebančiu bendradarbiauti su viena imperija, kad įveiktų kitą. Kai visos imperijos žlugo, jis su savo bendražygiais, per karą jau susivienijusiais į karinius legionus, turėjo puikias sąlygas paskelbti ir ginti Lenkijos valstybę. Nacionalistas Romanas Dmowski, didysis Pilsudskio politinis priešininkas, Paryžiuje pateikė Lenkijos bylą nagrinėti valstybėms nugalėtojoms. Naujoji Lenkija buvo įkurta kaip demokratinė respublika. Remiama nugalėtojų iš Antantės bloko, Lenkija galėjo tikėtis daugiau ar mažiau palankių sienų su Vokietija vakaruose. Tačiau Lenkijos rytinių sienų klausimas buvo atviras. Kadangi Antantė nelaimėjo karo Rytų fronte, ji neturėjo jokių priemonių primesti savo valią Rytų Europoje.